

Het leven en de letteren

Nut en nadeel van het autobiografisch genre, 1850-1918

MARIJKE HUISMAN

In 1888 verscheen bij de Enschedese uitgever Van der Loeff een boekje van krap honderd pagina's: *De Twentsche katoennijverheid. Hare vestiging en uitbreiding. Herinneringen en wenken* [afb.1]. Het was de levensgeschiedenis van de zeer succesvolle Twentse fabrikant en senator C.T. Stork (1822-1895), die nog hetzelfde jaar werd herdrukt.¹ In tijdschriften verschenen lovende besprekingen: in *De Tijdspiegel* noemde de hygiënist Samuel Senior Coronel het 'levensbeeld' van Stork tot dusver 'eenig op dit gebied in ons land'; in *De Gids* stelde de oudliberale koopman P.N. Muller zelfs dat Stork de ideale autobiografie had geschreven.²

Na lezing van het boek vroeg ik me af wat Muller precies bedoelde met de typering 'autobiografie'. Afgezien van een min of meer persoonlijke anekdote over zijn vader en zijn besluit om fabrikant te worden, presenteert Stork namelijk een vrij zakelijke beschouwing over de geschiedenis van Twente, zijn strijd tegen de Nederlandsche Handelsmaatschappij, tegen protectiemaatregelen in het algemeen, voor vrije concurrentie en voor een type sociaal ondernemerschap waarbij fabrikanten – en dus niet de overheid – verantwoordelijkheid nemen voor het welzijn van arbeiders. Dat Stork in dit verhaal zijn eigen persoonlijkheid was 'vergeten', zoals Muller schreef, gold als een voordeel: 'een schrijver, die het leven van zich zelve of een ander geeft [levert] vooral dan een werk van betekenis, als hij zijn beeld plaatst in de lijst van zijn tijd. (...) In de lijst van hun tijd! Dan alleen kon men van den persoon een juiste opvatting verkrijgen, en ook dan eerst won de teekening eenig belang.'³

In zijn recensie maakte Muller geen verschil tussen een autobiografie en een biografie, maar ook de grens met een pamflet of brochure lijkt niet scherp.

1 C.T. Stork, *De Twentsche katoennijverheid. Hare vestiging en uitbreiding. Herinneringen en wenken* (Enschede: Van der Loeff 1888). Voor biografische informatie over de grondlegger van het huidige technologieconcern Stork: 'Ik had veel idealen en ze zijn alle werkelijkheid geworden'. Charles Stork en zonen (1822-1895)', in: Wim Wennekes, *De aartsvaders. Grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven* (Amsterdam, Antwerpen 1993, 2005) 199-220.

2 S.Sr. Coronel, 'Uit den Achterhoek. Twee pleidooien voor den vrijen handel en tegen eene wettelijke regeling van den arbeid', *De Tijdspiegel* (1888) 2, 252-275; P.N. Muller, 'C.T. Stork', *De Gids* (1881) I, 409-424. Over Coronel en Muller, zie: Ger Harmsen, 'Samuel Senior Coronel', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* 7 (1998) 33-38; Joh. Dyserinck, *P.N. Muller* (Amsterdam 1909), Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) 214-215.

3 Muller, 'C.T. Stork', 410.

Afb. 1: Titelpagina
van C.T. Stork,
*De Twentsche
katoennijverheid.
Hare vestiging en
uitbreiding.
Herinneringen en
wenken*, 2e druk
(Enschede: Van
der Loeff 1888).

Volgens Muller, evenals Stork voorstander van vrije concurrentie, had de fabrikant met zijn levensgeschiedenis een krachtig pleidooi voor handelsvrijheid gehouden. Storks betoog onderscheidde zich echter in positieve zin van andere brochures over deze kwestie. Hij debiteerde namelijk geen ‘hoog wetenschappelijke orakelspreuken’, maar liet aan de hand van eigen ervaringen zien dat zijn succes afhankelijk was geweest van de afschaffing van protectie-maatregelen in de jaren 1870. Dat waren ‘feiten’ die ‘bewijzen, terwijl woorden slechts beweren’. Coronel beklemtoonde eveneens dat Storks ervaringen meerwaarde hadden voor de discussie over handelsvrijheid. De ervaringen van de fabrikant boden ‘meer levenswijsheid, meer praktische wenken, dan de beste handelsscholen, de beste handleidingen kunnen geven’.⁴

Nog afgezien van de vage grenzen tussen een autobiografie, biografie en brochure valt in de receptie van Storks levensgeschiedenis vooral op dat Muller en Coronel onderscheid maken tussen ‘boekenkennis’ en ‘ervaringskennis’. Zij waarderen via onderwijs verkregen kennis lager dan ervaringskennis, en met instemming citeren zij de passage waarin Stork vertelt dat hij al op dertienjarige leeftijd ging werken. Zonder boekenwijsheid, maar met de juiste dosis energie en ondernemingsgeest slaagde Stork erin een succesvol bedrijf uit de grond te stampen. De ervaringen van zo’n man waren volgens deze critici leerzaam. Storks kennis was niet theoretisch, maar uit het leven gegrepen en daardoor praktisch

4 Coronel, ‘Uit den Achterhoek’, 275.

toepasbaar voor lezers. Muller, Coronel en andere recensenten zagen de autobiografie dan ook als een belangrijke vindplaats voor ervaringskennis. Maar niet alle autobiografieën waren zo ideaal als die van Stork. Er waren autobiografen wier ervaringen volgens critici géén waarde voor het leven hadden, en tot die categorie behoorde Jean-Jacques Rousseau. Tegenwoordig ontbreekt de schrijver van *Les Confessions* (1782-1789) in geen enkel overzichtswerk, maar Nederlandse critici hadden tot het begin van de twintigste eeuw weinig boodschap aan de man die nu geldt als de aartsvader van de moderne autobiografie.

Uit mijn onderzoek naar de receptie van autobiografieën tussen 1850 en 1918 blijkt dat critici in een autobiografie niet zozeer zochten naar de ontwikkelingsgeschiedenis van een unieke persoonlijkheid, maar naar een model met nuttige ervaringskennis. Daardoor hadden tijdgenoten een andere conceptie van de autobiografie dan wij tegenwoordig hebben. In dit artikel zal ik uiteenzetten wat negentiende-eeuwse critici verstonden onder een (goede) autobiografie en waarin de autobiografie volgens hen verschilde van andere genres. Daarbij zal ik vooral de grenzen tussen de autobiografie en de brochure, de biografie en de roman verkennen. Omdat de negentiende-eeuwse conceptie van het genre nogal afwijkt van huidige opvattingen, schets ik eerst een beeld van het hedendaagse denken over de autobiografie.

Wat is een autobiografie?

Het lijkt zo eenvoudig. Het woordenboek *Van Dale* meldt dat een autobiografie een levensbeschrijving met de auteur zelf als object is, of een geschrift dat zo'n beschrijving behelst.⁵ De afgelopen decennia is echter elk deel van de samenstelling *autos* (zelf), *bios* (leven) en *graphie* (schrijven) onderwerp van discussie geweest.⁶ Wat doet iemand wanneer hij de eigen levensgeschiedenis schrijft? Wat is het 'zelf' in een autobiografie: bestaat dat slechts in en door het schrijven van een tekst, of ook daarbuiten? Met welke retorische middelen kan iemand zijn gezag als echte of authentieke bron van de verhaalde geschiedenis vestigen? Uit wat voor soort informatie moet de beschrijving van het 'leven' precies bestaan? Behelst een autobiografie de ontwikkelingsgeschiedenis van een persoonlijkheid of kan men volstaan met de schets van de historische context waarin het leven zich afspeelde – of is dan sprake van 'memoires', 'gedenkschriften' of 'herinneringen'?

Vanaf het midden van de twintigste eeuw is door literatuurwetenschappers naarstig gezocht naar de grenzen van de autobiografie. Daarbij werd de autobiografie vooral als een kunstwerk benaderd. Rond de eeuwwisseling had de

5 *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*, 12e druk in de nieuwe spelling (Utrecht, Antwerpen 1995).

6 Voor een inleiding in de geschiedenis en de huidige stand van het autobiografie-onderzoek: Sidonie Smith en Julia Watson, *Reading autobiography. A guide for interpreting life narratives* (Minneapolis, Londen 2001); Linda Anderson, *Autobiography* (New York 2005 [2001]); Davy van Oers, 'Denken over de autobiografie. Van theorie naar pragmatiek', *Spiegel der Letteren. Tijdschrift voor Nederlandse literatuurgeschiedenis en voor literatuurwetenschap* 46 (2004) 2, 161-180.

Duitse historicus Georg Misch (1907) de autobiografie nog gezien als een nuttige bron voor ideënhistorici, maar in de loop van de twintigste eeuw keerden steeds meer historici zich af van deze ‘gevaarlijkste aller bronnen’.⁷ Juist vanwege het subjectieve en fictieve karakter van de autobiografie raakten enkele literatuurwetenschappers geïnteresseerd. Onder anderen Wayne Shumaker (1954), Roy Pascal (1960) en Stephen Shapiro (1968) probeerden van de autobiografie een acceptabel studieobject te maken voor hun discipline.⁸ Daarom legden zij de nadruk op de literaire aspecten en poogden ze de ‘echte’ autobiografie te scheiden van meer historisch georiënteerde herinneringen of memoires.

De ‘echte’ autobiografie zou rond 1800 zijn ontstaan, en voor de ontwikkeling van het genre wordt vaak verwezen naar twee mijlpalen: *Les Confessions* van Rousseau en *Dichtung und Wahrheit* (1811-1830) van Johann Wolfgang von Goethe. In de periode tussen deze twee boeken zou het ‘grondplan’ van het genre zijn gelegd, en volgens Pascal was rond 1830 duidelijk wat een autobiografie was: het genre waarin de autobiograaf zichzelf ontdekt door een geschiedenis te schetsen van de steeds veranderende verhouding tussen het ‘zelf’ en de ‘omgeving’. Met name aan de historische component van de levensgeschiedenis is veel waarde gehecht. De ‘echte’ autobiografie zou tegelijk zijn ontstaan met de historicistische gedachte dat kennis slechts mogelijk is door oorsprongen en ontwikkelingen in kaart te brengen – niet alleen van natuurlijke en culturele fenomenen, maar ook van mensen. Het gevolg was volgens de historicus Karl Joachim Weintraub (1978) een tendens tot historische persoonsbeschouwing en autobiografische introspectie. Daarmee was een ‘moderne’ notie van individualiteit geboren. Die notie was zijns inziens een noodzakelijke voorwaarde voor de ‘echte’ autobiografie: de ontwikkelingsgeschiedenis van een unieke persoonlijkheid.⁹

In de oudere overzichtsliteratuur is relatief weinig aandacht besteed aan autobiografische bekeringsgeschiedenissen, die ruim voor 1800 te vinden zijn. Volgens Pascal geven confessions per definitie een statisch beeld van de persoon-

7 Deze typering is afkomstig van Jan Romein, *De biografie* (Amsterdam 1946) 204. Rond 1980 kregen historici uit nieuwe stromingen als mentaliteits- en vrouwengeschiedenis weer belangstelling voor de autobiografie en andere egodocumenten. Voor een overzicht van de omgang met egodocumenten door historici: Rudolf Dekker, ‘Jacques Presser’s heritage. Egodocuments in the study of history’, *Memoria y Civilización* 5 (2002) 13-37; Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, “De gevaarlijkste aller bronnen”. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven”, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004) 4, 3-22.

8 Wayne Shumaker, *English autobiography. Its emergence, materials and form* (Berkeley, Los Angeles 1954); Roy Pascal, *Design and truth in autobiography* (New York, Londen 1985 [1960]); Stephen A. Shapiro, ‘The dark continent of literature: autobiography’, *Comparative Literature Studies* 5 (1968) 421-454.

9 Karl Weintraub, *The value of the individual self and circumstance in autobiography* (Chicago, Londen 1978). Zie voor de doorwerking van deze these: Mark Freeman & Jens Brockmeier, ‘Narrative integrity. Autobiographical identity and the meaning of the “good life”’, in: Jens Brockmeier & Donal Carbaugh (ed.), *Narrative and identity. Studies in autobiography, self and culture* (Amsterdam, Philadelphia 2001) 75-99; Bonnie J. Gunzenhauser, ‘Autobiography. General survey’, in: Margaret Jolly (ed.), *Encyclopaedia of life writing. Autobiographical and biographical forms* (Chicago 2002). Voor een kritiek: Michael Mascuch, *Origins of the individualist self. Autobiography and self-identity in England, 1591-1791* (Cambridge 1997); Arianne Baggerman, Projectvoorstel *Controlling time and shaping the self. Education, introspections and practices of writing in the Netherlands, 1750-1914* (Rotterdam 2001), www.fhk.eur.nl/onderzoek/egodocumenten.

lijkheid, en daarom plaatste hij deze teksten buiten het genre. In 1980 wees de Amerikaanse letterkundige William C. Spengemann juist op de religieuze wortels van de autobiografie.¹⁰ Hij begon zijn geschiedenis van het genre daarom met het bekeringsmodel van Augustinus, die rond 400 zijn *Confessiones* schreef. Toch startte de ‘echte’ ontwikkeling van het genre ook volgens Spengemann met de chronologisch gestructureerde of ‘historische autobiografie’. Een voorbeeld van dit type is *The history of my life* van Benjamin Franklin, geschreven tussen 1771 en 1790. Een derde type autobiografie vond Spengemann in *Les Confessions* van Rousseau. Dit werk staat in zijn geschiedenis model voor de ‘filosofische autobiografie’, waarin de chronologie is vervangen door een lossere aaneenschakeling van impressies over het eigen mentale ontwikkelingsproces. Daarna volgde de ‘poëtische autobiografie’, waarin schrijvers de waarheidsvinding ondergeschikt maakten aan zelfexpressie – zoals Charles Dickens deed in de autobiografische roman *David Copperfield* (1850). Vervolgens vervaagden de grenzen tussen autobiografie en roman steeds verder, en volgens Spengemann is al het modernistische proza autobiografisch te noemen. Van een min of meer historisch verslag ontwikkelde de autobiografie zich dus tot een tegen de roman leunend document over de *condition humaine*.¹¹

In Nederland is de geschiedenis van de autobiografie onderzocht door de autodidact Piet Spigt, die zich naast zijn werk bij De Nederlandsche Bank inzette voor het Humanistisch Verbond en zich bezighield met geschiedenis, filosofie, letterkunde en psychologie.¹² In 1985 publiceerde hij *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland*. Daarin constateerde hij dat er in Nederland weliswaar vele ‘voorlopers’ waren, maar dat pas in 1905 de eerste echte – of in zijn woorden ‘voldragen’ – autobiografie verscheen: *Bladen uit mijn levensboek* van Simon Hendrik Buytendijk. Deze predikant zou voor het eerst een ‘lopend verhaal van het eigen leven’ hebben opgetekend, inclusief ‘de daarmee gepaard gaande diepe introspectie van de eigen beweegredenen en drijfveren’.¹³ Naar aanleiding van Spigt stelde de historicus Henk te Velde (2002) dat er in Nederland mogelijk sprake is van verschillende tradities binnen het autobiografische genre. Enerzijds een traditie van memoires: persoonlijke geschiedenissen waarin de nadruk ligt op de wereld rondom de autobiograaf. Anderzijds een traditie waarin de geschiedenis van een persoon centraal staat – de ‘echte’ autobiografie dus. Te Velde ziet de wortels van deze autobiografie in bekeringsverhalen die ruim voor 1800 gemeengoed waren in piëtistische kring. Daartoe zou deze traditie in het negentiende-eeuwse Nederland beperkt zijn gebleven. ‘Ruimte voor een uitbundige, zelfbewuste autobiografische traditie’

10 William C. Spengemann, *The forms of autobiography. Episodes in the history of a literary genre* (New Haven 1980).

11 Hoewel Spengemann zijn boek in 1980 publiceerde, keert zijn indeling nog regelmatig terug, onder andere in Gunzenhauser, ‘Autobiography. General survey’.

12 H.H.J. de Leeuwe, ‘Petrus Spigt (1919-1990)’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (1990-1991), 140-143; J. Loman, *Inventaris op het archief van P. Spigt* (Utrecht: Het Humanistisch Archief 2000, 2002).

13 P. Spigt, *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland* (Amsterdam 1985) 197, 217.

was er volgens Te Velde niet in Nederland, 'ook al omdat tot de jaren 1960 de groep de norm bleef, en het individu bescheiden diende te zijn'.¹⁴

Wat Te Velde de autobiografie noemt, is in de literatuur over het genre een gepasseerd station. Nadat decennia was gedacht over kenmerken en ontwikkeling van het genre, was er rond 1980 een canon van autobiografieën opgesteld: van Augustinus naar Rousseau, Goethe en moderne schrijvers als Sartre. Deze voorstelling van zaken deed geen recht aan historische variaties in de praktijk van het autobiografisch schrijven noch aan de historische variaties in de conceptie van het autobiografisch genre, zo betoogde de Franse literatuurhistoricus Philippe Lejeune al in 1975. Hij pleitte daarom voor een historisering van de genredefinitie.¹⁵ Hoewel zijn pleidooi aanvankelijk weinig weerklank vond binnen de literatuurwetenschap, zwol de kritiek op de conceptualisering van de autobiografie aan. Feministische en post-koloniale wetenschappers uit verschillende disciplines constateerden dat de autobiografie slechts ruimte bood aan één soort individualiteit: de autonome persoonlijkheid van witte mannen.¹⁶ Vrouwen en mensen uit niet-westerse culturen zouden daarentegen een andere individualiteit hebben, waardoor zij hun 'zelf' begrepen en presenteerden als deel van een geheel – hetzij de familie, hetzij de gemeenschap. Vanwege deze andere zelf-conceptie werden hun levensgeschiedenissen door literatuurwetenschappers doorgaans gerubriceerd in de lager gewaardeerde categorie van herinneringen of memoires. Dat geldt echter ook voor de autobiografieën van de meeste westerse mannen, zo stelde de Amerikaanse onderzoeker Paul John Eakin (1999). Hij pleitte er daarom voor de grenzen van de autobiografie minder strak te trekken, en ook de categorie memoires in het onderzoek te betrekken.¹⁷

Autobiografische communicatie

Het zoeken naar de 'echte' autobiografie lijkt vooral te hebben aangetoond dat het moeilijk is de grenzen van het genre vast te leggen en te bepalen wat een autobiografie precies is. In een recent overzichtswerk – de *Encyclopaedia of Life*

14 Henk te Velde, 'Egodocumenten en politieke cultuur', in: Remieg Aerts, Janny de Jong, Henk te Velde (ed.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002) 9-31, 29.

15 Idem 'Autobiographie et histoire littéraire', *Revue d'histoire littéraire de la France* 75 (1975) 903-936; Philippe Lejeune, 'Autobiography and literary history' in: Philippe Lejeune, *On autobiography* (Minneapolis 1989).

16 Smith en Watson, hoofdstuk 5: 'A history of autobiography criticism. Part 1: Defining the genre'. De eerste wetenschappelijke studie waarin feministische kritiek op de genre-definitie werd geuit: Estelle C. Jelinek (ed.), *Women's autobiography. Essays in criticism* (Bloomington, Londen 1980) 1-20. Deze bundel is in de loop der tijd ook weer gekritiseerd. Voor een overzicht, zie: Sidonie Smith en Julia Watson, 'Introduction. Situating subjectivity in women's autobiographical practices', in: Idem (ed.), *Women, autobiography, theory. A reader* (Madison, Londen 1998) 3-52.

17 Paul John Eakin, *How our lives become stories. Making selves* (Ithaca, Londen 1999) 43, 56. Vgl. de opzet van Nederlands onderzoek naar egodocumenten door Rudolf Dekker en Arianne Baggerman. R. Lindeman, Y. Scherf en R.M. Dekker, *Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Rotterdam 1993), www.egodocument.net; Arianne Baggerman, *Controlling time and shaping the self: education, introspection and practices of writing in the Netherlands, 1750-1914* (Rotterdam 2001), <http://www.fhk.eur.nl/onderzoek/egodocumenten/>

Writing (2002) – wordt daarom gesteld dat de autobiografie een ‘democratisch’ genre is, dat in staat is gebleken vele noties van het ‘zelf’ te integreren.¹⁸ Om recht te doen aan de reikwijdte van het autobiografisch schrijven, is ook de term ‘life writing’ geïntroduceerd.¹⁹ Deze term beduidt alle mogelijke manieren om over levens te schrijven, zonder bepaalde vormen hoger te waarderen dan andere. Om egodocumenten als dagboeken en autobiografieën toch te kunnen onderscheiden van biografieën en romans, is de term ‘life narrative’ geïntroduceerd. Binnen de groep ‘life narratives’ staat de autobiografie dan voor het (gecanoniseerde) type egodocument waarin iemand de eigen levensgeschiedenis beschrijft. Hoewel er in het life writing-onderzoek dus wel verschil wordt gemaakt tussen verschillende soorten levensverhalen, worden genregrenzen minder strak getrokken. Het gaat vooral om de vraag hoe schrijvers het zelf communiceren en hoe deze communicatie in verschillende tijden en omstandigheden werkt.²⁰

Een van de eerste onderzoekers die het communicatieve aspect van de autobiografie centraal stelde, is de Franse onderzoeker Philippe Lejeune. Hij betoogde in 1975 dat er sprake is van een autobiografie als *lezers* een boek als zodanig ervaren. Dat is volgens Lejeune het geval wanneer de lezer ziet dat de naam van de auteur gelijk is aan die van de hoofdfiguur en de verteller van het boek. Via de auteursnaam worden lezers in een ‘autobiografisch pact’ getrokken, waardoor zij de tekst kunnen verbinden met de identiteit van het reële individu waarop de grammaticale persoon betrekking heeft.²¹ Een jaar later, in 1976, vroeg Elizabeth Bruss in *Autobiographical acts* aandacht voor de andere kant van de communicatie: de schrijvers.²² Met welke retorische middelen overtuigen zij lezers dat hun boek een autobiografie is? Zit dat alleen in de naam van de auteur, verteller en hoofdfiguur of is er meer?

In de autobiografische communicatie speelt in ieder geval de notie ‘waarheid’ een belangrijke rol. Lezers moeten geloven dat ze te maken hebben met de ‘ware geschiedenis’ van de schrijver. In hedendaagse ogen is de ‘autobiografische waarheid’ niet te reduceren tot een tegenstelling tussen feit en fictie. Veel meer dan met een juridische of logische conceptie van ‘waarheid’ heeft deze waarheid te maken met ‘authenticiteit’.²³ Dat concept duidt op een hoge mate van over-

18 Gunzenhauser, ‘Autobiography. General survey’. Recent is de genre-discussie weer opgepakt. Onder redactie van Laurie McNeill wijdde het tijdschrift *Life Writing* een themanummer aan ‘Labeling our selves. Genres and life writing’, *Life Writing* 2 (2005) 2.

19 Smith en Watson, *Reading autobiography*, 3-4; Jolly (ed.), *Encyclopaedia of life writing*.

20 Deze perspectiefwisseling correspondeert met een verandering in inzichten over de werking van genre, zie: John Frow, *Genre* (New York 2006); Carolyn R. Miller, ‘Genre as social action’, in: Aviva Freedman and Peter Medway (ed.), *Genre and the new rhetoric* (London 1994) 23-42; Robert Folkenflik (ed.), *The culture of autobiography. Constructions of self-representation* (Stanford 1993); Rudolf Dekker (ed.), *Egodocuments and history. Autobiographical writing in its social context since the Middle Ages* (Hilversum 2001).

21 Philippe Lejeune, *Le pacte autobiographique* (Parijs 1975); Idem, Idem, ‘The autobiographical pact (bis)’ in: Idem, *On autobiography* (Minneapolis 1989).

22 Elizabeth Bruss, *Autobiographical acts. The changing situation of a literary genre* (Baltimore 1976).

23 Smith en Watson, *Reading autobiography*, 12-13; Thomas Couser, ‘Authenticity’, in: *Encyclopaedia of life writing*.

eenstemming tussen de bron (de persoon van de schrijver) en de inhoud van een tekst, maar sluit fictieve elementen niet uit. De mate waarin dit authentieke verslag vervolgens wordt (h)erkend als 'waar', is een kwestie van 'autoriteit'. Deze notie heeft betrekking op de relatie tussen de auteur, het verhaalde en de buiten-tekstuele wereld. Kan of moet er geloof worden gehecht aan de woorden van een autobiograaf? Het antwoord op deze vraag is het resultaat van 'culturele onderhandelingen', die zich afspelen in een naar tijd en plaats specifieke context. Bij die onderhandelingen zijn behalve de autobiograaf ook andere partijen betrokken, zoals (beroeps)lezers en uitgevers. Zij bepalen hoeveel recht van spreken zij de autobiograaf toekennen, en hoeveel geloof zij aan zijn woorden hechten.²⁴

Recensies kunnen een ingang zijn om te onderzoeken welke boeken om welke redenen door tijdgenoten als autobiografieën zijn (h)erkend. Ik heb daarom gezocht naar besprekingen van autobiografieën in vier algemeen-culturele tijdschriften met een lange levensloop zodat ik ontwikkelingen in de onderzoeksperiode 1850-1918 kon traceren: *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1850-1876), *De Tijdspiegel* (1850-1918), *De Gids* (1850-1918) en *Stemmen voor Waarheid en Vrede. Evangelisch Tijdschrift voor Protestanten in Nederland* (1864-1918). De eerste drie behoorden aan het begin van de onderzoeksperiode tot de top-10 van recenserende tijdschriften.²⁵ *Stemmen voor Waarheid en Vrede* is gekozen om het expliciete orthodox-protestantse karakter. Uit een inventarisatie van gedrukte egodocumenten blijkt namelijk een groot aandeel van de reformatorische beroepsgroep (predikanten, zendelingen, oefenaars) in de productie van autobiografische teksten in negentiende-eeuws Nederland.²⁶ Omdat de vier gekozen tijdschriften behoren tot de dominante liberale en protestantse stroming, heb ik ter aanvulling recensies gezocht in het politiek en literair vernieuwende tijdschrift *De Nieuwe Gids* (1885-1918).

In de tijdschriften zocht ik naar besprekingen van autobiografieën, waarbij ik heb gekeken naar recensies van titels die voldoen aan Lejeune's definitie: dat de auteursnaam gelijk is aan die van de verteller en de hoofdpersoon.²⁷ Met deze ruime definitie, waarbij dus geen (hedendaagse) opvattingen over inhoud meespelen, is het mijns inziens mogelijk zicht te krijgen op de vraag wat negentiende-eeuwse beroepslezers (h)erkenden als een autobiografie. Afgaande op de receptie in *De Gids* en *De Tijdspiegel* werd *De Twentsche katoennijverheid* van C.T. Stork anno 1888 beschouwd als een autobiografie, en zelfs een ideale autobiografie. Deze receptie wil ik als aanleiding nemen voor een verkenning

²⁴ Thomas Couser, 'Authority', in: *Encyclopaedia of life writing*.

²⁵ José de Kruif, "Kijk, er zijn veel te veel boeken". De selectiecriteria van de negentiende-eeuwse boekkritiek in tijdschriften", in: Gillis J. Dorleijn en Kees van Rees (ed.), *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000* (Nijmegen 2006) 69-89, 80. In 1853 staat *Vaderlandsche Letteroefeningen* op nummer 1 van de lijst meest recenserende tijdschriften; *De Tijdspiegel* op nummer 5 en *De Gids* op nummer 8.

²⁶ *Repertorium van in druk verschenen Nederlandse egodocumenten, 1813-1914*. Het Repertorium is online te bekijken via de website van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Egodocumenten>.

²⁷ Omdat ik er rekening mee hield dat autobiografen ook anoniem publiceerden, heb ik tevens recensies van titels zonder auteursnaam bekeken.

van de grenzen van het genre in Nederland tussen 1850 en 1918. Wat werd door toenmalige critici verstaan onder een autobiografie, waarin onderscheidde dit genre zich van de brochure, de biografie en de roman en wat was de specifieke meerwaarde van een autobiografie?

De autobiografische brochure

Als we de door Spengemann geschetste geschiedenis van het genre moeten geloven, stond de autobiografie na 1850 in het teken van zelfexpressie en was de grens met de roman aan het vervagen. In de receptie van Storks autobiografie is dat geenszins het geval. Zijn boek lijkt meer vergelijkbaar met een brochure dan met een roman. Anno 1888 zagen Muller en Coronel zijn levensverhaal namelijk in de eerste plaats als bijdrage aan de discussie over een actueel vraagstuk: de handelsvrijheid. Volgens Muller had Stork zijn levensgeschiedenis expliciet bedoeld als bijdrage aan de discussie over de voors en tegens van vrije concurrentie.²⁸ Dat Stork zijn bijdrage in de vorm van een autobiografie had gegoten, maakte zijn punt alleen maar sterker. Coronel noemde de levensgeschiedenis van de fabrikant een voorbeeld van 'prêcher par l'exemple'; volgens Muller bood Stork geen 'hoog wetenschappelijke orakelspreuken', maar gebruikte hij zijn eigen ervaringen. En dat was van grote waarde voor de mensen die in het 'doolhof der lijnrecht tegenstrijdige meningen en verzekeringen van toch aan weerszijden bekwame mannen, hun weg niet kunnen vinden naar de waarheid'.²⁹

Het gebruik van levensverhalen in de strijd voor of tegen een bepaalde zaak was niet nieuw. Binnen de piëtistische subcultuur gold de bekeringsgeschiedenis sinds de zeventiende eeuw als propagandamiddel voor de leer van de Nadere Reformatie.³⁰ De propagandafunctie van deze teksten werkte onder andere door in de antislavernijbeweging, die in Amerika werd gedomineerd door Quakers. In het midden van de negentiende eeuw stimuleerden zij bevrijde of gevluchte slaven tot het (laten) schrijven van hun autobiografie, waarna de boeken werden gebruikt als propagandamateriaal voor de abolitionistische strijd.³¹ Een van die boeken kwam onder ogen van Harriet Beecher Stowe, die *Uncle*

²⁸ Het is dan ook interessant dat het door mij geraadpleegde exemplaar van Storks autobiografie een brochure van de Tariefvereniging bevat, een organisatie die zich tegen het vrije handelsverkeer keerde. Dit exemplaar is te vinden in de bibliotheek van de Universiteit Utrecht. De Tariefvereniging verzet zich tegen de opvattingen van de Vereniging voor het Vrije Ruilverkeer en toont in de brochure aan dat de Twentse textielindustrie zich juist door de protectiemaatregelen zo goed heeft kunnen ontwikkelen.

²⁹ Coronel, 252; Muller, 413.

³⁰ Fred van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen 1991) 160-163; Leendert F. Groenendijk, 'De spirituele (auto)biografie als bron voor onze kennis van de religieuze opvoeding en ontwikkeling van Nederlandse piëtisten', in: L.F. Groenendijk en J.C. Sturm (ed.), *Leren geloven in de Lage Landen. Facetten van de geschiedenis van de religieuze opvoeding* (Amsterdam 1993), 57-90; John Exalto, *Wandelende bijbels. Piëtistische leescultuur in Nederland 1830-1960* (Zoetermeer 2006).

³¹ Smith en Watson, *Reading autobiography*, 102.

Tom's Cabin (1852) baseerde op *The life of Josiah Henson* (1849).³² Zoals bekend werd de roman een immens succes, maar sommige Nederlandse critici hadden moeite met de 'verdichting'. Zij bevalen lezers daarom de 'Toegift op Uncle Tom's Cabin' aan: *Een slavenleven, of korte levensbeschrijving van eenen Amerikaanschen slaaf* (1853).³³ Andere critici hadden moeite met abstracte beschouwingen over slavernij, en raadden hun lezers daarom autobiografieën aan. Een recensent prees bijvoorbeeld *Levensgeschiedenis van den Amerikaanschen slaaf W. Wells Brown* (1850) als een 'eenvoudig verhaal van eigen leed [dat] meer indruk [maakt] dan vele welsprekende redevoeringen, waarin men het leed van anderen schildert'.³⁴

Aan de receptie van deze autobiografieën valt op, dat critici zonder meer vertrouwen op de waarheid van de beschreven ervaringen. In autobiografieën zou geen fictie of theorie zijn te vinden, maar historische of feitelijke waarheid. Juist daarom zouden deze boeken lezers helpen hun standpunt te bepalen in discussies over actuele kwesties. Wie dus een bepaalde zaak wilde propageren, kon met een autobiografisch ervaringsverhaal vermoedelijk veel invloed uitoefenen op de publieke opinie. Dat lijkt in ieder geval Stork zich te hebben gerealiseerd, maar hij was niet de enige die zijn levensgeschiedenis op deze manier inzette. Zo publiceerde H.N.C. baron van Tuyll van Serooskerken in 1869 zijn herinneringen aan de Tiendaagse Veldtocht om te protesteren tegen voorgenomen bezuinigingen op de cavalerie. Voorafgaand aan de Tweede-Kamerbehandeling van de begroting verscheen *De lichtblauwe Hussaren van Willem Boreel*. Daarin 'beweest' Tuyll aan de hand van zijn eigen ervaringen dat de ruitserij een belangrijk onderdeel van het leger was, waarop niet mocht worden gekort. De krijgshistoricus W.J. Knoop, die op dat moment in de Tweede Kamer zat, vroeg zich weliswaar af in hoeverre ervaringen uit de jaren 1810 iets te maken hadden met de 'ruitserij van den nieuweren tijd', maar hij vond desondanks dat Tuyll een belangrijke bijdrage leverde aan de vlugschriften over bezuinigen op de ruitserij.³⁵

Tot diep in de jaren 1880 werden autobiografen geacht met hun levensgeschiedenis een bijdrage te kunnen leveren aan de discussie over actuele vraagstukken. Critici zagen autobiografieën als teksten die direct uit het leven voortkwamen en zonder meer waarheid bevatten. Juist daardoor onderscheidden autobiografieën zich in positieve zin van romans en algemene beschouwingen.

32 David L. Dudley, 'African American life writing', *Encyclopaedia of life writing*.

33 Chonia (ps. van J.C. Kindermann), 'Levensgeschiedenis van den Amerikaanschen slaaf W. Wells Brown', *De Tijdspiegel* (1853) 2, 211-213; J.H.S., Recensie van *Een slavenleven. Of korte levensbeschrijving van eenen Amerikaanschen slaaf, door hemzelven medegedeeld, Vaderlandsche Letteroefeningen* (1853) 1, 526-527.

34 Schüller, Recensie van *Levensgeschiedenis van den Amerikaanschen slaaf W. Wells Brown, afgevaardigde bij het Vredescongres te Parijs, 1849. Door hem zelven beschreven* (Zwolle 1850), *De Gids* (1851) 1, 135-136.

35 W.J. Knoop, 'De huzaren van Boreel', *De Gids* (1869) II, 1-26. Naar aanleiding van *De lichtblauwe Hussaren van Willem Boreel. Ter herinnering aan het Regiment Hussaren no 6, door een oud Hussaren-officier (H.N.C. Baron van Tuyll van Serooskerken, gep. Kolonel, Militie-Kommissaris in Zuid-Holland)*. *Quatre-Bras, Waterloo, Brussel en de Tiendaagsche Veldtocht* (Den Haag 1868). Over W.J. Knoop: P.M. Netscher, 'Levensbericht van Willem Jan Knoop', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden 1894) 276-313.

Het centrale verschil tussen de genres lijkt mij de 'ervaringskennis' die autobiografen inbrachten. Anders dan schrijvers van boekenwijsheden putten autobiografen volgens tijdgenoten niet uit de fantasie of theorie. Autobiografen waren immers 'echte mensen' die in het 'echte leven' dingen hadden gezien, gehoord, meegemaakt, kortom: ervaren. In een tijdvak waarin de zintuiglijke ervaring werd gezien als een bron van ware kennis, was dat belangrijk: ervaringskennis was de weg naar waarheid.³⁶

Voorbeeldige levens

De ervaringskennis van autobiografen hielp lezers niet alleen hun standpunt in discussies te bepalen. Autobiografieën konden ook dienen als een meer algemene oriëntatie op het leven, of een onderdeel daarvan. Door autobiografieën te lezen kreeg men bijvoorbeeld zicht op verschillende beroepsmogelijkheden. Wie een geschikte arbeidskring in Indië zocht, moest volgens een criticus de levensgeschiedenis van C.C.L. van Coeverden lezen. *Uit den loopbaan van een Ned. Ind. ambtenaar* (1873) bevatte namelijk relevante informatie voor 'hen, die geroepen zijn of worden om over het lot van Insulinde te beschikken':

Werkzaam geweest in de meest verschillende functiën, is hij met schier alle takken van Indischen dienst aanraking gekomen. In 't lief en leed van den Ned.Ind. ambtenaar heeft hij ruimschoots gedeeld. Hij is met eere bevorderd geworden, maar ook ontslagen uit zijne betrekking tengevolge van minder gunstige beoordeeling door zijn onmiddellijken chef. (...) Zoo'n man kan veel vertellen, en met de lessen zijner ervaring nuttig wezen voor anderen.³⁷

Als oriëntatie op het beroepsleven konden geschriften van vrijwel alle beroepsbeoefenaren interessant zijn; of het nu ging om predikanten, zeelieden, soldaten, ondernemers of ambtenaren. Was een autobiografie echter geschreven door een voorbeeldige persoonlijkheid, dan kon die tevens fungeren als een meer algemeen levensmodel. In die zin waren autobiografieën vergelijkbaar met biografieën, die vanouds werden gezien als deugdenspiegels.³⁸ Om zo'n pedagogisch nuttig werk te leveren, moest een autobiograaf wel de algemene geldigheid van zijn ervaringen in het oog houden – en dus geen particuliere ervaringen verwoorden.

Het antwoord op de vraag wat 'algemeen' of 'particulier' is, is natuurlijk een kwestie van perspectief.³⁹ Een verkenning van het liberaal-protestantse

³⁶ Mary Kemperink, *Het verloren paradijs. De literatuur en de cultuur van het Nederlandse fin de siècle* (Amsterdam 2001) 210.

³⁷ Recensie van C.C.L. van Coeverden, *Uit den loopbaan van een Ned. Ind. ambtenaar* (Leiden 1873), *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1874) 1, 84-88. Vgl. de recensie van A.J. Dieperink, *Tien maanden op zee. Schetsen uit het leven van een kajuitsjongen* (1852), *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1852) 1, 659-660.

³⁸ Jan Fontijn, *De Nederlandse schrijversbiografie* (Utrecht 1992), met name hoofdstuk 1: 'De geschiedenis van de biografie'. Zie ook Jan Romein, *De biografie* (Amsterdam 1946).

³⁹ Toos Streng, 'Opvattingen over individualiteit en algemeenheid in de Nederlandse kunst- en literatuurbeschouwing rond het midden van de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 19 (1995) 3, 161-186; Toos Streng, *Het belang van het oogenblik. Opvattingen over nationaliteit, politiek en kunst in Nederland rond het midden van de negentiende eeuw* (Groningen 1995).

Afb. 2: Lola Montes.
Bron: *Memoiren der
Lola Montez, Gräfin v.
Landsfeld* (Berlin 1851).

perspectief van de onderzochte tijdschriften maakt ten eerste duidelijk dat ervaringen van vrouwelijke autobiografen zelden als ‘algemeen’ golden. Dat heeft onder andere te maken met het feit dat de vrouwen die een autobiografie publiceerden in de regel uitzonderlijke vrouwen waren. Ze waren actief als bijvoorbeeld schrijfster, actrice of danseres en participeerden als zodanig in het publieke domein. Voor de meeste critici betekende het publieke optreden dat deze vrouwen hun eigenlijke plichten verzaakten. De vrouwelijke plichten waren immers te vinden in het private domein van gezin en moederschap. Desondanks wisten sommige vrouwen op overtuigende wijze een rol in de publieke sfeer te verantwoorden. Zo presenteerde de Engelse schrijfster Charlotte Elisabeth Tonna zich in haar *Personal Recollections* (1847) als een vrome huisvrouw die haar stichtelijke werken pas begon te publiceren nadat ze een goddelijke opdracht had gekregen.⁴⁰ In Nederland kreeg Tonna lovende besprekingen, waarin men het christelijke karakter van de schrijfster prees.⁴¹ Heel anders verging het Lola Montes [afb. 2], een

⁴⁰ *Personal Recollections of Charlotte Elisabeth* (Londen 1847); Charlotte Elisabeth, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam: Gebr. Kraay 1853). Deze vertaling door Elisabeth Johanna Hasebroek is in geen enkele Nederlandse bibliotheek beschikbaar. Over Tonna, zie: Linda H. Peterson, *Traditions of Victorian women's autobiography. The poetics and politics of life writing* (Charlottesville, Londen 1999), hoofdstuk 2: ‘The polemics of piety: Charlotte Elisabeth Tonna’s *Personal Recollections*, Harriet Martineau’s *Autobiography*, and the ideological uses of spiritual autobiography’.

⁴¹ Recensies van Charlotte Elisabeth, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam 1853), *Vaderlandse Letteroefeningen* (1853) 15, 678–680; *Recensent, algemeen letterlievend tijdschrift* (1854) 1, 48–57.

beroemde danseres die ook bekend was als minnares van onder anderen koning Ludwig van Beieren.⁴² Uit haar *Gedenkschriften* (1851) destilleerde J.C. Kindermann dat Lola Montes haar leven niet ernstig nam:

En daarom wordt God voor haar een betwijfeld onding, de pligt een spel, de liefde eene *farce*, de schaamte eene stuk geplukte, verflenste, weggegooid bloem. – Daarom wordt die brillerende *emporkömmeling*, die blijken geeft van geestkracht en uitgerust werd met schitterende gaven naar lijf en ziel, – een schandvlek voor haar geslacht, – zie ook koningen aan hare voeten.⁴³

Zowel Tonna als Montes overschreden de grenzen van het vrouwelijk domein. Tonna werd echter geprezen als een deugdzame, christelijke vrouw wier levensverhaal nuttig was voor moeders en anderen die zich met opvoeding bezighielden. Lola Montes werd veroordeeld als een ‘schandvlek voor haar geslacht’. Zij was bepaald geen voorbeeld: ze zag geen plichten en leefde louter voor het eigen plezier.

Een egocentrische houding was niet alleen voor vrouwen verwerpelijk. Negatieve oordelen over autobiografieën van mannen hebben vrijwel altijd te maken met het feit dat de autobiograaf in kwestie zijn eigen persoon te veel op de voorgrond stelde. Het prototype van de egocentrische autobiograaf was Rousseau. Hoewel hij tegenwoordig wordt gezien als een grondlegger van de moderne autobiografie, valt zijn naam zelden in de recensies die ik vond. En als hij wordt genoemd, is dat negatief.⁴⁴ Een verklaring voor deze non-receptie lijkt mij dat Nederlandse critici de autobiografie in eerste instantie zagen als bron van overdraagbare ervaringskennis. Ze verwachtten geen unieke persoonlijkheid, maar een leidsman of model. Rousseau benadrukte daarentegen hoe uniek hij was; al op de eerste bladzijde van *Les Confessions* was te lezen: ‘Je ne suis fait comme aucun de ceux que j’ai vus; j’ose croire n’être fait comme aucun de ceux qui existent. Si je ne vaux pas mieux, au moins je suis autre’.⁴⁵ Met zijn zelfpresentatie als een uniek individu kon Rousseau moeilijk als algemeen model fungeren. De uitweidingen over zijn unieke persoon wekten bovendien de indruk dat er niets en niemand belangrijker was dan hij zelf, en critici laakten daarom zijn ‘ijdelheid’. Als persoon deugde Rousseau dus evenmin. De vraag was dan ook hoe ‘oprecht’ zijn bekentenissen waren – geen mens zou toch werkelijk zijn laagste ondeugden in het openbaar opbiechten?⁴⁶ Het

42 Bruce Seymour, *Lola Montez. A Life* (New Haven, Londen 1996). Lola Montes was de artiestennaam van Eliza Rosanna Gilbert (1812-1861), die na haar scheiding in 1843 begon op te treden als ‘Spaanse danseres’.

43 Chonia (J.C. Kindermann), ‘Gedenkschriften van Lola Montes, Gravin van Landsfeld’, *De Tijdspiegel* (1852) 1, 190-192.

44 Vgl. Phyllis Grosskurth, ‘Where was Rousseau?’, in: George P. Landow, *Approaches to Victorian autobiography* (Ohio 1978) 26-38; Arianne Baggerman, ‘Autobiography and family memory in the nineteenth century’, in: Rudolf Dekker (ed.), *Egodocuments and history. Autobiographical writing in its social context since the Middle Ages* (Hilversum 2002) 161-173.

45 Jean-Jacques Rousseau, *Les Confessions* (Parijs 1889). Nederlandse vertaling door Leo van Maris: ‘Ik ben niet gemaakt als enig ander mens die ik heb ontmoet. Ik durf zelfs te geloven dat ik niet gemaakt ben als enig ander mens ter wereld. Ook al zou ik niet beter zijn, ik ben op zijn minst anders’. Jean-Jacques Rousseau, *Bekentenissen* (Amsterdam, Antwerpen 1996) 13.

46 Recensie S.A. Naber, *Vier tijdgenooten. Indrukken en beschouwingen* (Haarlem 1894), *De Gids* (1894) II, 530-540.

moest wel om schijn-bekentenissen gaan en volgens critici dienden die maar één doel: zelfverheffing.

Eigenschappen als ijdelheid waren op geen enkele manier in harmonie te brengen met de productieve deugd waarop liberalen als Muller hun visies op burgerschap en maatschappij baseerden.⁴⁷ Daarin paste geen zelfverheffing; individuele burgers werden geacht hun leven in dienst van het algemene, nationale belang te stellen. Dat algemene belang was lange tijd samengevallen met het belang van een elite van liberale mannen, maar zij verloren in de jaren 1880 terrein aan confessionelen en radicalen. Om het tij te keren en de nationale gemeenschap te versterken, wezen oudliberalen als Muller op de noodzaak van karaktervorming. Die vorming had enerzijds betrekking op het zelfstandig en redelijk denken, anderzijds op de ontwikkeling van stoere of 'mannelijke' eigenschappen als (militaire) discipline en wilskracht. Met name de nadruk op deze laatste eigenschappen ging volgens Te Velde gepaard met een zeker anti-intellectualisme.⁴⁸

Vanuit het perspectief van karaktervorming wordt duidelijk waarom Muller en Coronel in hun recensies van *De Twentsche katoennijverheid* zo uitgebreid stilstonden bij het feit dat C.T. Stork reeds op dertienjarige leeftijd de school had verlaten. Zijn succes was niet te danken aan boekenkennis, maar aan de *wil* een succesvol ondernemer te worden. Daarmee representeerde Stork op ideale wijze de 'man van karakter' die zijn leven in dienst stelde van de gemeenschap, en als zodanig zijn steentje bijdroeg aan de verspreiding van welvaart en welzijn. Stork bleef bovendien bescheiden; hij was immers zijn eigen persoon 'vergeten' in de autobiografie. Voor de critici spraken zijn daden des te meer tot de verbeelding. Uit de levensgeschiedenis destilleerden Muller en Coronel dat de fabrikant een toonbeeld van vlijt, energie en volharding was. Deze eigenschappen waren in principe algemeen, en Storks verhaal toonde daarom aan dat iedereen financieel en maatschappelijk succesvol kon worden, mits men beschikte over deze karaktereigenschappen. Dat was een kwestie van oefening, maar deugden als vlijt en volharding waren niet op school te leren. Omdat deze deugden kennelijk wel waren te leren door te lezen over een succesvolle ondernemer als Stork, was diens levensgeschiedenis 'goud waard'. Volgens Muller zou zijn geschiedenis iedereen stimuleren om het eigen leven zelfstandig en daadkrachtig ter hand te nemen:

Wat ik in Stork hoogacht, en waarom ik hem als voorbeeld stel voor den landgenoot, is dat hij zich geheel zelfstandig ontwikkeld heeft. [...] Niet de omstandigheden hebben hem geholpen, zich zelf heeft hij gered. Wat hij deed kan dus telken dage nog een ieder doen, als hij dat maar wil. Bemoedigend voorbeeld in dezen tijd van moedeloosheid en geweeklaag, juist in de wereld der bedrijvigten.⁴⁹

47 Siep Stuurman, 'Het einde van de produktieve deugd', *BMGN* 106 (1991) 4, 610-624; Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992); Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefes. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* (Den Haag 1992); Stefan Dudink, *Deugdzzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997).

48 Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefes*, hoofdstuk IV: 'Liberalisme, karakter en nationale opvoeding in de jaren 1880', m.n. 101-102, 105.

49 Muller, 'C.T. Stork', 423-424.

Voor Muller was Stork een toonbeeld van daadkracht, waaraan heel het (mannelijke) volk een voorbeeld moest nemen. Of zo'n voorbeeld de vorm van een biografie of autobiografie kreeg, maakte hem – en andere critici – weinig uit. Het ging erom dat de levensgeschiedenis lezers zou opwekken tot bepaalde daden en eigenschappen. Dertig jaar eerder, in 1856, maakte Muller zelfs geen onderscheid tussen een autobiografie, biografie en zelfhulpboek. Zowel een biografie van de Engelse koopman Arthur Budgett als de autobiografie van de Amerikaanse circusdirecteur P.T. Barnum en het zelfhulpboek *How to get rich* zou lezers stimuleren tot meer 'ondernemingsgeest'.⁵⁰ Ook andere critici zagen geen fundamenteel onderscheid tussen de genres. Het ging om de lessen die uit de levens van belangrijke mannen waren te trekken, of die nu te vinden waren in de zelfhulpboeken van Samuel Smiles of in de autobiografie van de Nederlandse scheikundige en arts G.J. Mulder (1881): 'Houd een jongen exemplen voor, daar komt het op aan (...)'.⁵¹

'Vele der beste romans zijn vermomde autobiographieën'

Hoewel Rousseau door critici van autobiografieën werd genegeerd of negatief gewaardeerd, lijkt zijn autobiografie in de negentiende eeuw wel te hebben gefungeerd als model voor schrijvers die de behoefte voelden hun levenswandel te rechtvaardigen en zich te verdedigen tegen laster. Dergelijke apologieën werden in het algemeen niet of negatief besproken; steeds was het probleem dat deze autobiografen te veel licht op hun eigen persoon lieten schijnen en niet als model konden fungeren. Voor mij kwam het daarom als verrassing dat H. des Amorie van der Hoeven in het *Bataviaasch Handelsblad* van 1860 *Les Confessions* noemde als een van de belangrijkste letterkundige werken. Anders dan in de meeste boeken was hier geen 'verhaal' te lezen, maar 'een mensch'. Dat was tevens het geval in de *Max Havelaar* (1860) van Multatuli. Ook dat boek werd door Des Amorie gewaardeerd als een werk met hoge letterkundige waarde. Zowel Rousseau als Multatuli was erin geslaagd een 'inwendig ik' te openbaren.⁵²

Andere critici herkenden Multatuli's werk eveneens als 'eene eenigszins vermomde autobiographie', maar dat vonden zij precies het probleem. In *De Gids* vroeg redacteur P.J. Veth zich af hoe Multatuli had kunnen denken dat zijn persoonlijke bekentenissen zouden bijdragen aan gerechtigheid voor de Javaan.⁵³

50 P.N. Muller, 'Moderne Alchymie. Eene handelstudie', *De Gids* (1856) I, 70-129.

51 Dr. J. de Jong, 'G.J. Mulder's autobiographie', *De Gids* (1881) III, 130-146 naar aanleiding van *Levensschets van G.J. Mulder, door hem zelve geschreven en door drie zijner vrienden uitgegeven* (Rotterdam 1881).

52 H. des Amorie van der Hoeven, 'Multatuli's grieven', *Bataviaasch Handelsblad*, 24, 27 en 31 oktober 1860. Over de receptie van *Max Havelaar*, zie Nop Maas, 'Dat boek is meer dan een boek – het is een mensch'. Reacties op *Max Havelaar* in 1860', *Over Multatuli* 29 (1992), 13-60. Met dank aan Saskia Pieters voor deze informatie.

53 P.J. Veth, 'Multatuli versus Droogstoppel, Slijmering & Co', *De Gids* (1860) II, 58-82, 233-269.

Gezien het feit dat autobiografen werden geacht hun eigen persoon vooral buiten beeld te houden, was dat inderdaad een vreemde gedachte. Wat dat betreft had Multatuli's voorbeeld, Harriet Beecher Stowe, het beter aangepakt. Zij had de ervaringen van een echte slaaf gebruikt als basismateriaal voor een roman die daardoor meer waarheid en dus waarde kreeg. Multatuli schreef echter een hybride geheel waarvan zijn *eigen* autobiografie een belangrijk onderdeel was. Dat kon snel worden geduid als ijdelheid, maar Veth was geneigd Multatuli zijn 'confessien' te vergeven. Des Amorie van der Hoeven was dat niet. Hij stelde dat Multatuli was gevallen voor de 'duivel van hoogmoed', en dat hij geloofde de 'het middenpunt van het heelal te zijn'. Die 'manie' had geleid tot een 'zelf-misleiding' waardoor de schrijver 'met innige overtuiging als waarheid doet verkondigen wat niets is dan een goochelspel zijner eigene verbeelding'. Ook in die zin leek Multatuli op Rousseau. Hun werk was literair gezien dus belangrijk, maar met een algemeen geldige waarheid had het niets te maken.

Bijna dertig jaar later, in 1888, erkende W.J. Knoop de *Max Havelaar* als 'een van de beste werken van het Hollandsche proza', maar als het om waarheid ging las de krijgshistoricus toch liever de *Geschriften van L.J.H. Timmermans, gepensionneerd Majoor der Infanterie van het Nederlandsch Oost-Indisch leger* (1888). Timmermans' 'kunsteloze' stijl bevatte weliswaar 'slordigheden', maar de lezer kon ervan overtuigd zijn pure waarheid te lezen, want:

Timmermans (...) was handelend persoon: alles, wat hij verhaalt, heeft hij gezien en gehoord; zijn eenvoudig verhaal draagt de onmiskenbare kenteekenen van diepe overtuiging, van natuur, van waarheid; daardoor boeit hij den lezer, sleept hij dien mede – veel meer, dan dat doet het prachtige proza van den Max Havelaar, waarbij men onwillekeurig zichzelve afvraagt: 'Is dat nu werkelijk zóó gebeurd; of is het verzonnen, of sterk opgehemeld?'⁵⁴

Met deze tegenstelling tussen feit en fictie betoonde Knoop zich een representant van een klassiek perspectief op de roman. Tot het einde van de negentiende eeuw werd die beschouwd als een minderwaardig genre, want fictie was geen geschiedenis, en dus onwaar.⁵⁵ Waarheid was echter ook te vinden in (goede) romans, zo betoogden literatuurbeschouwers al rond 1850. De romancier moest dan schrijven over datgene wat hij zelf had gevoeld, gedacht en ervaren. Dat betekende niet dat hij kon blijven hangen in het kopiëren van de werkelijkheid; voor echte kunst was een ideaal nodig. Dat ideaal werd volgens Toos Streng gedefinieerd als 'oprechtheid' of authenticiteit.⁵⁶ Zelfkennis werd dus een onontbeerlijke eigenschap van een goede schrijver. Daarom stelde Charles Boissvain in 1875: 'Veel der beste romans zijn vermomde autobiographieën'.⁵⁷

⁵⁴ W.J. Knoop, 'Een officier van ons Indisch leger', *De Tijdspiegel* (1888) 2, 276-312.

⁵⁵ Willem van den Berg, *Een bedachtzame beeldenstorm. Beschouwingen over de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw*, red. Klaus Beekman, Marita Mathijssen en George Vis (Amsterdam 1999) 293-311.

⁵⁶ Toos Streng, "'Waar waarachtige poëzij mij aangrijpt". "Oprechtheid" in de Nederlandse kunst- en literatuurbeschouwing rond het midden van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 111 (1995) 3, 230-240.

⁵⁷ Charles Boissvain, 'Iets over het lezen van romans', *De Gids* (1875) I, 178-216.

De liberale journalist en *Gids*-redacteur deed zijn uitspraak in een betoog tegen het idee dat het lezen van romans tijdverspilling was en men beter 'een boek over geschiedenis of staathuishoudkunde' ter hand kon nemen. Volgens Boissevain had het lezen van romans wel degelijk zin: 'Zij, die de goede gevolgen van romanlectuur miskennen, verliezen te veel den zeer practischen invloed uit het oog, dien een ontwikkelde verbeelding nooit nalaat op karakter en gedrag uit te oefenen'. Boissevain zag dus een relatie tussen de roman en de volgens hem zo noodzakelijke karaktervorming.⁵⁸ Het probleem was alleen dat de roman een relatief jong genre was en allerlei soorten minderwaardige lectuur onder deze vlag voeren: zedekundige werkjes en tendensromans die niets meer dan aangeklede preken of beschouwingen waren, en min of meer realistische prozaverhalen die van onwaarschijnlijke toevalligheden aan elkaar hingen.

Dat romans nogal eens vergezeld gingen van een voorwoord waarin vermeld stond dat het verhaalde werkelijk zo gebeurd was, toonde in de ogen van Boissevain slechts de onmacht van de schrijver 'die de onzinnige daden, welke hij verhaalt, denkt begrijpelijk te maken door er: "dit is een feit" onder te zetten'. Of Walter Scott zich aan historische feiten had gehouden en of Adam Bede echt had bestaan, waren voor Boissevain vragen die niet terzake deden. De beste schrijvers baseerden zich namelijk op wat zij 'met eigen oogen' hadden gezien, maar 'kopieerden' de werkelijkheid niet. Volgens Boissevain transformeerden de beste schrijvers hun waarnemingen tot een nieuw geheel dat de verbeelding van lezers stimuleerde en hen wees 'op al het schoone en verhevene in der menschen karakter, in natuur en kunst'. De grote schrijvers hadden daarvoor geen onwaarschijnlijk kunst- en vliegwerk nodig, hun werk was het resultaat van opmerkingsgave, scheppingskracht en vooral: rijke levenservaring. Daardoor leerden zij de lezers te 'zien' en 'het gevolg hiervan is, dat hun werk, evenals het leven zelf, onderwijst en ontwikkelt'.

Via de noties 'ervaring' en 'oprechtheid' lijkt er na 1850 inderdaad sprake te zijn geweest van een grensvervaging tussen de roman en de autobiografie, zoals Spengemann signaleerde. Het autobiografische van romans had echter vooral te maken met levenservaring en zelfkennis die feitelijk vooraf gingen aan (het schrijven van) de roman. Doordat een schrijver over levenservaring en zelfkennis beschikte, kreeg diens fictie een algemene waarde of waarheid die de lezer zou onderwijzen voor het eigen leven. Dat vereiste wel dat een schrijver zich niet te veel afzonderde van de buitenwereld, want dat leidde volgens een anonieme criticus tot een 'autobiograaf', een type schrijver 'die onvermogen buiten zich-zelfen te treden, en die onder elken vorm en iedere gedaante steeds zich-zelfen, en alleen zich-zelfen, en dan nog het meest van ééne zijde, zal schilderen.'⁵⁹ De associaties van deze criticus met de 'autobiograaf' lijken betrekking te hebben op een bepaald type autobiograaf: het ijdele of zelfinge-

⁵⁸ Over Boissevain, zie Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef*, 153-161.

⁵⁹ J.M., 'Iets over de poëzij in de negentiende eeuw', *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1858). Geciteerd in Toos Streng, *'Realisme' in de kunst- en literatuurbeschouwing in Nederland tot 1875* (Amsterdam 1995) 107.

nomen type-Rousseau. In de receptie van autobiografieën benadrukten critici echter dat de beste autobiografen zich niet afzonderden, maar het eigen leven 'in de lijst van de tijd' plaatsten. Daardoor konden hun levensverhalen een rol spelen in de discussie over actuele vraagstukken, en waren ze tevens te lezen als vorm van geschiedschrijving.⁶⁰ De beste autobiografen waren bovendien voorbeeldige personen, aan wiens levenshouding de lezers een voorbeeld konden nemen. Autobiografieën hadden dus een (karakter)vormende en een informatieve waarde.

In de loop van de jaren 1880 kwam de informatieve waarde van autobiografieën in het gedrang. Steeds meer critici begonnen te twifelen aan de historische betrouwbaarheid van deze teksten. Eén zo'n twijfelaar was Allard Pierson, die in 1857 zelf een autobiografische roman had gepubliceerd.⁶¹ In een aantal recensies vroeg hij zich af in hoeverre men autobiografen op hun woord moest geloven. Pierson stelde daarom voor dat autobiografieën 'met afdoende waarborgen van echtheid in het licht werden gegeven'.⁶² In 1891 concludeerde de oudliberale politicus en dagboekschrijver W.H. de Beaufort dat autobiografieën niets met historische waarheid hadden te maken. Hij zag de autobiografie primair als ingang tot de persoon van de schrijver.⁶³ In 1896 maakte een anoniemus bovendien onderscheid tussen de biografie en de autobiografie. Naar aanleiding van *Jan Willem's Levensboek. Losse bladen verzameld door H.J. Schimmel* (1896) stelde deze criticus dat het in een autobiografie ging om een ander soort waarheid dan de historische waarheid die 'voor een biographie vereist wordt'.⁶⁴

De omslag in de receptie van autobiografieën – van objectieve waarheid naar een subjectieve getuigenis – sluit aan bij de toenemende twijfels aan de betrouwbaarheid van zintuigelijke waarnemingen. In het fin de siècle stelde men binnen en buiten de wetenschap vraagtekens bij het positivisme: was de waarneming niet altijd gekleurd door de waarnemer en zijn bewustzijn? Dergelijke vragen maakten het moeilijk om nog een precieze grens tussen feit en fictie te trekken.⁶⁵ In het fin

60 Marijke Huisman, 'Beter dan Thucydides en Wagenaar... Autobiografieën en de geschiedenis van de eigen tijd, 1850-1918', *Tijdschrift voor geschiedenis* 118 (2005) 4, 513-532.

61 Allard Pierson, *Een pastory in den vreemde. Schetsen en herinneringen* (Utrecht 1857). In dit boek gaf Pierson een beeld van zijn ervaringen als Waals predikant in het katholieke Leuven. Veel critici wisten niet goed wat ze met het boek aanmoesten. Uit het voorwoord bleek dat de inhoud samenviel met de ervaringen van Pierson zelf. De predikant trad in het boek echter niet naar voren; hij had zijn hoofdpersoon een andere naam gegeven. In 1861 publiceerde Pierson een herziene versie, waarin hij onder zijn eigen naam vertelde: *Intimis. Mededeelingen door A. Pierson* (Utrecht 1861).

62 Recensies van *Mémoires de Mme de Rémusat* door A. Pierson, *De Tijdspiegel* (1880) 1, 337-343 en (1882) 1, 263-264.

63 W.H. de Beaufort, 'Talleyrand's gedenkschriften', *De Gids* (1891) II, 330-343. De dagboeken van De Beaufort zijn uitgegeven: J.P. de Valk en M. Faassen (ed.), *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918* (Den Haag 1993).

64 Recensie van *Jan Willem's Levensboek. Losse bladen verzameld door H.J. Schimmel* (Schiedam 1896), *De Gids* (1896) II, 533-537. Keith Rinehart vond deze scheiding voor Engeland al aan het einde van de jaren 1870. Keith Rinehart, 'The Victorian approach to autobiography', *Modern Philology* 51 (1954) 3, 177-216.

65 Mary Kemperink, *Het verloren paradijs. De literatuur en de cultuur van het Nederlandse fin de siècle* (Amsterdam 2001), hoofdstuk 6: 'Een koningin met een ijzeren kroon: de wetenschap'.

de siècle ontwikkelde zich tegelijkertijd een streven naar een nieuw soort kennis, volgens Mary Kemperink 'een levenswijsheid die zich richt op de geest, op de ziel'.⁶⁶ Dit streven werd door de Beweging van Tachtig vertaald in een nieuwe kunstopvatting. De jonge literatoren braken met de didactische functie van literatuur, en in *De Nieuwe Gids* werd verkondigd dat de nieuwe kunst realistisch en 'psychologisch' was. Dat laatste hield enerzijds in dat romanschrijvers de dramatische handeling – 'het verhaal' – vervingen door de psychologische ontleding van karakters. Anderzijds vereiste de psychologische wending dat schrijvers in contact stonden met hun eigen innerlijk. Alleen op die manier konden schrijvers conventionele beelden vermijden en een eigen, authentiek geluid laten horen.

Voor de Tachtigers waren zelfkennis en levenservaring integraal onderdeel van de literatuur. Het is daarom niet verwonderlijk dat er in *De Nieuwe Gids* belangstelling was voor egodocumenten van grote schrijvers. Zo vond Willem Kloos een 'werkelijke vleeschwording ... van het menselijk ziele-zijn' in de brieven van Busken Huët en Multatuli, terwijl Lodewijk van Deyssel lyrisch schreef over de dagboekschrijvende gebroeders De Goncourt.⁶⁷ Van Deyssel kon zelfs enige waardering opbrengen voor de *Gedenkschriften van een gewoon mensch* (1890). Een oprecht verhaal van een onbeduidend mens was altijd nog prettiger leesvoer dan een conventionele en dus slechte roman.⁶⁸ Toch was de autobiografie van de neo-malthusiaanse arts H. Kleesing geen literatuur zoals de Tachtigers die voor ogen stond. Zij verwachtten geen opsomming van een leven, maar een authentieke verwoording van emoties, gedachten, gevoelens en ervaringen. 'Kunst is: de belichaming van ons gevoelsleven,' was in 1886 in *De Nieuwe Gids* te lezen.⁶⁹ En dat gevoelsleven was volgens deze voorhoede per definitie particulier, omdat elk mens zijn eigen 'koninklijke Ikheid' was.⁷⁰

De moraal van het verhaal

De psychologische en realistische of naturalistische wending in de literatuur leidde tot een andere verhouding tussen de roman en de autobiografie. De beste romans waren niet langer het gevolg van zelfkennis en levenservaring, de beste romans *belichaamden* op particuliere wijze die kennis en ervaring. Dat vond althans de kleine voorhoede die zich verzamelde rond *De Nieuwe Gids*.

66 Ibidem, 217. Idem, 'Sensitivistische romans en verhalen rond de eeuwwisseling', *Literatuur* 5 (1988) 5, 269-275; Idem en W. Schönauf, 'De Nederlandse literatuur en de psychologie. Een terreinverkenning', *Psychologie en Maatschappij* 16 (1992) 3, 294-309; Frans Ruiter en Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* (Amsterdam 1996).

67 Lodewijk van Deyssel, 'De Goncourt', *De Nieuwe Gids* (1888) 2, 205-228; Willem Kloos, 'Literaire Kroniek', *De Nieuwe Gids* (1890) 2, 432-436.

68 'Boekbeoordelingen', *De Nieuwe Gids* (1890) 2, 380.

69 'Literaire Kroniek', *De Nieuwe Gids* (1886) 1, 316; 'Literaire Kroniek', *De Nieuwe Gids* (1887) 1, 326.

70 Zie 'Literaire Kroniek', *De Nieuwe Gids* (1890) 1, 281-292, 282.

Uit een onderzoek van het liberale tijdschrift *De Nederlandsche Spectator* bleek dat lezers anno 1891 liever de *Camera Obscura* (1839) lazen dan het werk van moderne schrijvers als Van Deyssel, Coenen, Netscher, Prins en Coupé-rus.⁷¹ In 1907 signaleerde de uitgever Van Dishoeck een blijvend verlangen naar 'romantiek'. Volgens hem hadden lezers helemaal geen interesse voor de realistische tendens die romanschrijvers tentoonspreidden:

Al heeft het realisme zich eenigen tijd in de literatuur doen gelden, een feit is het dat de massa, het groote publiek, er nooit mede ingenomen geweest is. Het publiek bleef vragen naar den ouderwetschen roman, het wilde de fantastische vertelling, het wilde lectuur die tot de verbeelding sprak, hoezeer het realisme hen door aanhangers dier richting werd opgedrongen.⁷²

Vanwege 'de vermoeiende uitrafelingen van ziels- en zenuwziekten' en de 'plat-realistische teekeningen van onoogelijke mestroepen' zouden uitgevers zelfs minder proza verkopen. In 1909 organiseerden Nijgh & Van Ditmar daarom een prijsvraag. De opdracht was 'frissche, degelijke Hollandsche boeken' te schrijven, die 'een boeiende handeling bevatten' en geschikt waren 'om in familielkring te worden gelezen'.⁷³

Uit deze kritische noten van uitgevers over het eigentijdse proza valt op te maken dat er in ieder geval twee problemen waren: de psychologische duiding van karakters was ten koste gegaan van het verhaal, en wat er nog aan verhaal resteerde was te 'plat-realistisch'. Het ontbrak het moderne proza, met andere woorden, aan een positieve moraal of een ideaal. Een aantal behoudende critici schoof vervolgens de autobiografie naar voren. Zo wees dominee A.W. Bronsveld de lezers van het protestantse tijdschrift *Stemmen voor Waarheid en Vrede* op de *Confessiones* van Augustinus. In deze autobiografische bekeringsgeschiedenis was te lezen over een zielzoeker, maar anders dan in het moderne proza was hier geen sprake van 'kunstige zielsontleding'. Augustinus' zelfontleding was bovendien geen doel op zich. Ze leidde namelijk tot een bestemming – het geloof:

Denkers en dichters willen gedachten en harten ontleden om te zien en te beschouwen wat zich daar beweegt, maar willen niet weten van een leiden en besturen dier bewegingen naar het rustpunt heen. Men wil hongeren en dorsten, men gevoelt zich groot omdat men honger en dorst heeft, men wil die beschrijven, doen gevoelen, maar – men wijst het brood af dat den honger stillen, en het water dat den dorst lesschen kan. En toch – niemand leeft van honger en dorst (...) In de *Confessiones* uit zich een dorstende ziel. Hier is niet een kunstige zielsontleding, maar de taal der waarheid van de ziel, die naar God schreit. Is het niet begerlijk om met die ziel mede te leven en, gelijk zij, tot rust te komen? ⁷⁴

71 Atte Jongstra, 'Een andere smaak onder koks en gasten? Een boeken top-99 uit 1891', in: Peter J.A. Winkels e.a., *Ten tijde van de Tachtigers. Rondom de Nieuwe Gids 1880-1895* (Den Haag 1985), 133-135.

72 Bibliotheek van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak (KVB), Collectie Personalia en Prospectussen (PPA) 579-3: Voorjaarsaanbieding Van Dishoeck, 1907.

73 KVB, PPA 585-13: Prospectus over Peter Rosegger, z.j.; KVB, PPA 507-8: Prijsvraag voor Letterkundigen, maart 1909.

74 A.W. Bronsveld, 'De kern van Augustinus' *Confessiones*', *Stemmen voor Waarheid en Vrede* (1896), 877-895 naar aanleiding van de door Prof. Harnack bezorgde uitgave *Augustinus' Confessiones* (1895).

Niet-confessionele critici presenteerden de autobiografie eveneens als een alternatief voor de moderne roman. In *De Gids* kwalificeerde H.P.G. Quack de autobiografie van Mark Twain (1907) als tegenwicht tegen de 'troosteloosheid onzer moderne romans': enerzijds vanwege de verheffende voorstelling van de figuren, anderzijds vanwege het 'mannelijke' karakter van Twain zelf:

Hij is zoo mannelijk, zoo weinig tobberig, zit – zelfs waar hij een autobiografie schrijft, – zoo min mogelijk aan zichzelf te denken, hij geeft niet toe aan verwijfde psychologische bespiegelingen, en is zoo geheel en al vrij van sentimentaliteit. Hij gebruikt altijd zijn ooren en oogen. Hij is een type van durf. Hij is zoo opgewekt mogelijk. En toch loopt dwars door het verhaal een diep aandoenlijke toon.⁷⁵

Het is kenmerkend dat Quack autobiografisch schrijven verbond met dreigende verwijfdheid. Dat had niet zozeer met vrouwen of vrouwelijkheid te maken, maar met sentimentaliteit of slapte. Deze eigenschappen stonden in het liberale wereldbeeld van Quack haaks op het ideaal van de 'man van karakter'.⁷⁶ Die man kenmerkte zich namelijk door wilskracht, daadkracht en strijdbaarheid. Wie zich overgaf aan te veel zelfbespiegelingen, liep echter het gevaar te verslappen en tot stilstand te komen.⁷⁷ Dat bedreigde zowel het individu als de gemeenschap, omdat die afhankelijk was van de inzet van afzonderlijke individuen of karakters. Deze zienswijze was niet typisch voor Quack. Sinds 1870 was karakter een centraal begrip in het politieke debat, dat werd gebruikt door zowel oud- en sociaal-liberalen als confessionelen, socialisten en feministen. Welke concrete politiek zij ook voorstonden, allen participeerden in een verhoog waarin burgerschap via een ethiek van dienstbaarheid en plichtsbefes aan de gemeenschap was verbonden.⁷⁸

Te veel nadruk op het eigen ego ondermijnde de gemeenschap, en in die zin kon het autobiografisch schrijven gevaarlijk zijn: er was een kans dat men wegzakte in particuliere zelfreflecties en niet meer tot handelen kwam. Volgens Quack, Bronsveld en andere critici boden (goede) autobiografieën tegelijkertijd een uitweg. In de beste autobiografieën vonden zij wat volgens hen was verdwenen uit de moderne literatuur: voorbeeldige karakters, een positieve of opbouwende moraal, verpakt in een boeiend verhaal. Wat de spanning betreft kon dat verhaal doen denken aan een (ouderwetse) roman. Toch was de autobiografie van een andere orde. Daarin was immers het verhaal van een reëel persoon te lezen. De autobiograaf had misschien fictionele elementen gebruikt, maar uiteindelijk lag de basis in de historische realiteit. Juist dat gaf meerwaarde aan de levensles die uit het werk van de beste autobiografen was te leren. Voor Bronsveld was de les doorgaans dat ook de moderne mens niet zonder God kon leven; voor niet-confessionele critici

75 H.P.G. Quack, Recensie van *Uit het leven van Mark Twain. Autobiografie* (Haarlem 1907), *De Gids* (1907) IV, 610-611.

76 Henk te Velde, 'Viriliteit en opoffering. 'Mannelijkheid in het Nederlandse politieke debat van het fin-de-siècle', *Groniek* 29 (1996) 132, 279-291; Idem, *Gemeenschapszin en plichtsbefes*, 107, noot 59.

77 Jo Tollebeek en L.C. Bombet, 'De publieke en persoonlijke geschiedenis. Amiel, Nietzsche, Marinetti', in: Jo Tollebeek, *De ekster en de kooi. Nieuwe opstellen over de geschiedschrijving* (Amsterdam 1996) 77-96.

78 Dudink, *Deugdzzaam liberalisme*, 79; Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefes*, 110, 116.

was de les meestal dat het met hard werken mogelijk was de omstandigheden het hoofd te bieden en zich tot een deugdzaam persoon te ontwikkelen.

De vraag hoe men een deugdzaam persoon werd, koppelden liberalen volgens Stefan Dudink zelden aan de literatuur.⁷⁹ Als uitzondering noemt hij Helene Mercier, die in de jaren 1880 het traditioneel met mannen verbonden concept 'karakter' naar vrouwen trachtte uit te breiden. Om het vrouwelijk karakter (en burgerschap) denkbaar te maken, maakte Mercier onder andere gebruik van de autobiografie van George Sand en de romans van George Eliot. Naar mijn idee was deze toenadering tot de literatuur minder bijzonder dan het bij Dudink lijkt. Al in 1875 noemde Boissevain het werk van Eliot om te illustreren dat goede schrijvers hun eigen ervaringen transformeerden tot een geheel dat via de verbeelding het gedrag en karakter van lezers bevorderde. Voor de nodige karaktervorming lijken liberalen echter meer belang te hebben gehecht aan biografieën en autobiografieën.

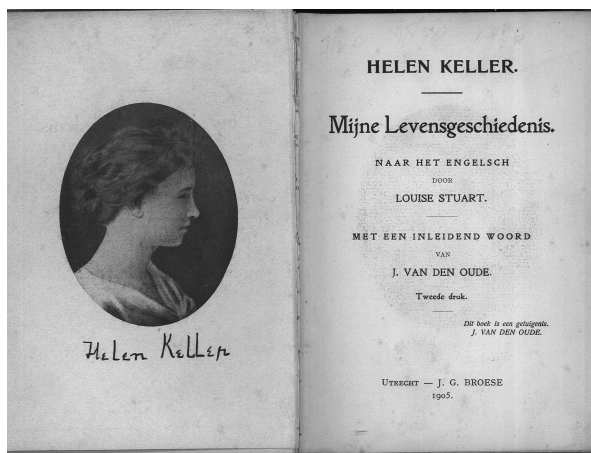
Midden jaren 1850 meende P.N. Muller dat biografieën, autobiografieën en zelfhulpboeken lezers zouden stimuleren tot meer 'ondernemingsgeest'. In 1870 verspreidde de sociaal-liberale ondernemer J.C. van Marken *Help u zelven* van Samuel Smiles onder het personeel van zijn Nederlandsche Gist- & Spiritusfabriek.⁸⁰ Dat boekje bevatte biografieën van succesvolle mannen die zich met vlijt en discipline hadden ontworsteld aan hun eenvoudige afkomst, zoals de uitvinder George Stephenson. De moraal van het verhaal was dat iedereen succesvol kon worden, als hij maar wilde. In 1888 destilleerden Muller en Coronel dezelfde boodschap uit de autobiografie van C.T. Stork. In de jaren 1880 kwam het geloof in de kracht van het individu echter onder druk te staan. De sociale kwestie maakte duidelijk dat het individuele levenslot niet altijd los was te zien van de omstandigheden. In de naturalistische literatuur verschenen bovendien personages die werden gedetermineerd door erfelijkheid en milieu. Een figuur kon dus nog zulke goede bedoelingen hebben, uiteindelijk werd zijn lot bepaald door krachten die buiten de menselijke macht lagen. In deze context lijkt de autobiografie meer dan ooit het geloof in het individu te hebben gesterkt. Opmerkelijk is wel dat dit geloof aan het begin van de twintigste eeuw bij uitstek werd bevestigd door een vrouw: Helen Keller.

Keller was een Amerikaans meisje dat in 1880 gezond was geboren maar in haar negentiende levensmaand blind en doof werd. Onder leiding van de lerares Annie Sullivan leerde ze toch communiceren. In 1898 ging ze naar de Cambridge School for Young Ladies, twee jaar later schreef ze zich in bij Radcliffe College waar ze in 1904 cum laude afstudeerde. Tijdens haar studie schreef ze *The Story of my Life*, dat in 1902 in afleveringen verscheen in het *Ladies Home Journal*. In 1903 verscheen de serie als boek, dat wereldwijd een succes werd. Keller was een fenomeen; met Napoleon werd ze uitgeroepen tot

79 Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 199.

80 "Mijn gansche openbaar leven is gewijd geweest aan onze ondernemingen, die in mijne gedachten één kunstwerk vormen". Jacques van Marken (1845-1906), in: Wennekes, *De aartsvaders*, 143-195, 149-150.

Afb. 3: Titelpagina van Helen Keller, *Mijne Levensgeschiedenis*, 2e druk (Utrecht: J.G. Broese 1905). Onder het portret de naam van Keller in haar eigen handschrift.

de belangrijkste figuur van de negentiende eeuw.⁸¹ Tijdens de Wereldtentoonstelling in St. Louis (1904) werd zelfs een 'Helen Kellerdag' gehouden. Volgens een krantenbericht hield Keller 'via de stem van Miss Sullivan' een toespraak 'die vele hoorders tot tranen toe roerde'.⁸²

In 1904 verscheen *Mijne Levensgeschiedenis*, de Nederlandse vertaling van Kellers autobiografie [afb. 3].⁸³ Het voorwoord was geschreven door J. van den Oude, pseudoniem van de schrijver-criticus en anti-Tachtiger Carel van Nieuvelt. Hij was lyrisch over de levensgeschiedenis van het dove en blinde meisje. Die geschiedenis had volgens hem iets van een wonder, maar hij benadrukte dat het hier géén wonderbaarlijke geschiedenis betrof. Kellers verhaal was een 'getuigenis' waarvan 'ons misnoegde en makkende geslacht' veel kon leren:

Dit boek is een getuigenis. Een getuigenis van de krachten, die er wonen in het eigen binnenste van den mensch. Een getuigenis van hetgeen daar binnen een sterke wil, eene groote liefde en een onversaagde ijver vermogen, ook nog wanneer de inwerkingen van buiten grootendeels afgesloten zijn, of slechts zeer gebrekkig en moeizaam kunnen doordringen. Een getuigenis verwonderlijk en verblijdend, van het uitstralende en construeerende licht der menschelijke innerlijkheid. (...) Velen, slechts half zoo misdeeld als Helena Keller, zitten neder in de onmacht der verwijfeling. Voor hen worde deze levensgeschiedenis van eene lotgenoot een spoorslag tot iets beters nog dan berusting: tot opbeuring en zelfbeproeving.⁸⁴

⁸¹ Door Mark Twain, zie: J. van den Oude, 'Ter inleiding', in: Helen Keller, *Mijne levensgeschiedenis* (Utrecht: Broese 1905 [1904]), ix.

⁸² KVB, PPA 471-2: Prospectus Helen Keller, *Levensgeschiedenis*, naar de 9e Engelsche uitgaaf, met ingelegd krantenbericht Nieuws van den Dag, z.j.

⁸³ Helen Keller, *Mijne levensgeschiedenis* (Utrecht: J.G. Broese 1904). In 1905 verscheen een tweede druk, en in 1910 verspreidde de Maatschappij voor Goede en Goedkoop Lectuur een derde druk. Die werd opnieuw uitgegeven in 2005.

⁸⁴ KVB, PPA 471-2: Prospectus Helen Keller, *Levensgeschiedenis*, z.j.

Blijkens een prospectus voor de tweede druk van Kellers autobiografie waren veel critici het met Van Nievelt eens. Een recensent van *Onze Eeuw* betitelde de levensgeschiedenis als een 'heerlijk, opwekkend boek: het toont ons waartoe ernstige inspanning in staat is; wat het zegt: 'te willen'; welke onoverkomelijk schijnende moeilijkheden overwonnen kunnen worden'. *De Tijdspiegel* raadde iedereen aan dit boek te kopen, 'verkoop zoo noodig eene encyclopedie of een woordenboek en schaf u dit werk aan. Het is een boek om te lezen en te herlezen'.⁸⁵

Op deze manier werden meer autobiografieën aangeprezen door critici, uitgevers en voorwoordschrijvers.⁸⁶ Steeds was de boodschap dat het mogelijk bleek met wilskracht en volharding barre levensomstandigheden het hoofd te bieden. Met die moraal onderscheidden autobiografieën zich in positieve zin van moderne naturalistische romans, waarin de figuren niet zelden waren overgeleverd aan de omstandigheden. Een autobiograaf als Helen Keller liet zien dat de mens geen passief slachtoffer was. Zoals Stork in 1888 belichaamde zij anno 1904 het liberale geloof in de kracht van het individu. In haar autobiografie toonde ze karakter, en ze werd door critici (h)erkend als een karakter. En dat is opmerkelijk, want juist het karakter van vrouwen was nog inzet van een felle politieke strijd.⁸⁷

Conclusie

De vraag wat een autobiografie precies is, laat zich nauwelijks beantwoorden. In de literatuur bestaat geen eenduidige definitie; wel wordt aangenomen dat het genre in de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam. Wat tijdgenoten onder een autobiografie verstonden, verschilt echter van hedendaagse opvattingen. Uit de receptie van autobiografieën tussen 1850 en 1918 blijkt dat Nederlandse critici geen belang stelden in het werk van autobiografen als Rousseau, die een geschiedenis van hun unieke persoonlijkheid schreven. Men zocht naar een algemene waarheid, die in de eerste plaats werd begrepen als feitelijke of historische waarheid.

Tot diep in de jaren 1880 beschouwden critici autobiografieën als teksten die direct uit het leven kwamen en daardoor empirische waarheid bevatten. Die was dus niet gefundeerd in de fantasie of de theorie, zoals (slechte) romans en

85 KVB, PPA 471-2: Prospectussen voor Helen Keller, Levensgeschiedenis 2e druk met 'Oordeel der Pers', z.j.

86 In 1902 presenteerde P.M. Wink een vertaling van *Up from Slavery*, de autobiografie van de Amerikaanse zwarte leider Booker T. Washington. Dit was volgens de uitgever 'een van die boeken, die men niet lezen kan, zonder er beter door te worden'. Booker T. Washington liet namelijk zien hoezeer een 'man, die, geboren als slaaf, zich met zeldzame energie heeft opgewerkt tot een hoogte, die hem de bewondering en de hoogachtig van duizenden in zijn eigen land heeft verworven, en hem gelijke waardering zal verzekeren, overal waar zijn boek gelezen zal worden'. KVB, PPA 545-12.

87 Zie Dudink, hoofdstuk VII: 'De triomf van de passie: Hélène Mercier en de problemen van het vrouwelijk burgerschap'; Maria Grever en Berteke Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998).

beschouwingen of brochures, maar in het leven zelf. Dat maakte de autobiografie tot een ideale vindplaats voor 'ervaringskennis'. Deze kennis gaf de autobiografie waarde voor het leven van lezers. Zo kon de ervaringskennis van autobiografen helpen bij de standpuntbepaling in discussies over actuele kwesties, of bij de oriëntatie op het beroepsleven. Voor deze informerende doelen waren levensverhalen van in principe alle mogelijke figuren relevant. Dat was niet het geval bij een derde, meer pedagogische functie. Alleen levensverhalen van voorbeeldige karakters zouden bijdragen aan de juiste karaktervorming van lezers, en hen aldus stimuleren tot een deugdzaam leven. Of die stimulans de vorm kreeg van een biografie of een autobiografie, maakte de meeste critici niet uit. Wat telde was de waarheid, i.c. de algemene geldigheid van de beschreven ervaringen.

Wat waar en algemeen geldig was, bleek in hoge mate te corresponderen met deugden waarop protestants-liberale critici hun visie op burgerschap en maatschappij baseerden. Dat sloot vrouwen bijna per definitie uit, hoewel een enkele christin als voorbeeld voor andere vrouwen kon dienen. Meer 'algemeen' voorbeeldig waren mannen als C.T. Stork, die zich met discipline en wilskracht hadden opgewerkt tot succesvol ondernemer en als zodanig bijdroegen aan de ontwikkeling van de samenleving. Stork was een 'man van karakter', en juist daaraan had het land volgens (oud)liberale critici als Muller behoefte. Naar het idee van Muller c.s. waren zulke mannen vanaf de jaren 1880 allengs minder te vinden, niet in het leven en niet in de letteren. In het nieuwe naturalistische proza wemelde het immers van de gedegeneerde en introspectieve figuren, die onmachtig waren hun leven in eigen hand te nemen. Het geloof in de kracht van het individu leefde echter voort in de receptie van autobiografieën. Na de eeuwwisseling bleek het bovendien mogelijk een vrouw te zien als een algemeen voorbeeldig karakter. De dove en blinde Helen Keller die haar handicaps had overwonnen, gold als het levende bewijs van de *self made (wo)man*.

*Marijke Huisman, Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen,
Erasmus Universiteit Rotterdam, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam
m.huisman@fhk.eur.nl.*